

КОРУЦ У. З.,
аспірант
(Київський університет права
Національної академії наук України)

УДК 341.1/8

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД У НАЦІОНАЛЬНОМУ ПРАВІ ТА В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

У науковій статті проаналізовано зміст права особи на справедливий суд. Визначені складові права особи на справедливий суд, що впливають на якість судового розгляду. Зроблено спроби аналізу практичної реалізації основних принципів справедливого судового розгляду в практиці Європейського суду з прав людини та правозастосовчій практиці європейських країн.

Ключові слова: право на справедливий суд, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, справедливість, неупередженість, публічність, гласність.

Проанализировано содержание права лиц на справедливое судебное разбирательство. Определены составляющие права лиц на справедливое судебное разбирательство, влияющие на качество судебного разбирательства. Сделаны попытки анализа практической реализации основных принципов справедливого судебного разбирательства в практике Европейского суда по правам человека и правоприменительной практике европейских стран.

Ключевые слова: справедливость, непредубежденность, публичность, гласность, право на справедливое судебное разбирательство, Конвенция о защите прав человека и основополагающих свобод.

The purport of the right to a fair trial was analysed. The components of the right to fair trial, affecting the quality of the trial were defined. The attempts to analyse practical implementation of the fundamental principles of fair trial in the practice of the European Court of Human Rights and practice of the European countries have been made.

Key words: fair, impartiality, publicity, public hearing, right to a fair trial, European Convention on Human Rights.

Вступ. Концептуалізація соціологічно-правової категорії «справедливість» сьогодні перебуває в стані перманентної трансформації як сутнісного, так і методологічного наповнення. Як соціальне явище справедливість стає дедалі аморфнішою та недосяжною характеристикою суспільного розвитку, оскільки економічні процеси сприяють концентрації суспільних благ в досить обмежених соціальних прошарках, що породжує майнову нерівність, а відтак, і нерівність можливостей реалізації особами своїх прав та свобод, не дивлячись на їх формальне законодавче закріплення. З часів появи міжнародних організацій в сфері захисту прав людини і громадянина відбувається постійний пошук механізмів практичної реалізації принципу справедливості хоча б в аспекті відстоювання власних інтересів. Тобто «справедливість» – це вже не мета розвитку суспільства в цілому, а лише один з критеріїв побудови суспільних відносин.

Постановка завдання. Сучасні тенденції суспільно-політичних процесів в Україні та світі сприяють постійному розширенню доступних механізмів та інструментів захисту особистих прав людини і громадянина. В процесі реалізації суспільних відносин уникнути суперечностей між їх суб'єктами майже неможливо, оскільки частіше за все інтереси цих суб'єктів знаходяться в одних і тих самих площинах, а тому держава повинна гарантувати для всіх рівні можливості захисту прав. Крім того, проголошуючи курс на розбудову демократії та демократичних інститутів, держава повинна відповідним чином їх легітимізувати, створивши належне правове поле, в якому, з-поміж іншого, знайдуть своє відображення усі кращі надбання світової юридичної думки та міжнародно-правової практики регулювання судового захисту прав та інтересів людини і громадянина.

Ступінь наукової розробки. Проблематика розробки теоретико-методологічних засад міжнародного та національного правового регулювання справедливого судового розгляду знайшла своє відображення в наукових роботах таких вітчизняних і закордонних вчених, як Л.П. Ануфрієва, Б.Л. Зимненка, В.Д. Зорькіна, Г.В. Ігнатенка, І.І. Лукашука, Л.О. Лунца, С.Ю. Марочкіна, О.Б. Прокопенка, Е.Л. Трегубова, В.В. Городовенка, М.Л. Ентіна та ін.

Мета статті. Метою статті є аналіз співвідношення правового регулювання справедливого судового розгляду в Україні та в міжнародному праві, а також порівняння вітчизняної практики із практикою закордонних країн.

Результати дослідження. Вихідним міжнародно-правовим актом в сфері захисту прав людини для подальшої імплементації відповідних норм в національне законодавство є Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 (далі – Конвенція). Так, відповідно до ч. 1 статті 6 Конвенції кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя [1].

Слід акцентувати увагу на тому, що всебічна і в повній мірі реалізація права особи на справедливий суд можлива лише за умови комплексного дотримання або виконання всіх зазначених умов, бо, в іншому випадку, виходячи зі змісту ст. 6 Конвенції, право особи може вважатися порушеним. В цьому контексті найбільшою мірою проявляється вплив Конвенції на національне законодавство країн, які її ратифікували. Він концептуалізується в системі теоретико-практичних поглядів на форми, методи та засоби впливу загально-визнаних принципів та норм міжнародного права на врегульовану цивільно-процесуальним та кримінально-процесуальним законодавством сукупність суспільних відносин з приводу судового розгляду справ.

З цього приводу С.Ф. Афанасьєв зазначає, що Конвенція, будучи регіональним міжнародно-правовим актом прямої дії та домінуючи над рядовими юридичними нормами будь-якої країни, не повинна вступати в протиріччя з нормами конституційного характеру. При виникненні колізії міжнародної і конституційних норм, що встановлюють правила цивільного чи кримінального судочинства, останні підлягають першочерговому застосуванню судами при розгляді і вирішенні справ відповідних категорій [3].

В цьому контексті доцільно навести точку зору В.В. Городовенко, який зауважує, що Конституція України, прямо не визнавши принципу справедливості, втілила численні його складові у розділах I «Загальні засади» і II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Захист невід'ємних прав і свобод людини покладено на суд, що закріплено у чинному судоустрійному й процесуальному законодавстві. Зокрема, згідно із статтею 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» справедливий та неупереджений розгляд справ у розумні строки, встановлені законом, є складником права на судовий захист. Справедливість, добросовісність та розумність визначаються засадами цивільного законодавства (ст. 3 ЦК України). Згідно зі ст. 1 ЦПК України завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Досягнення справедливості є також завданням кримінального судочинства: воно має забезпечити, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний (ст. 2 КПК України) [4, с. 20-24].

Іншими словами, можна констатувати той факт, що в умовах українського правового поля принцип справедливості судового розгляду у всій сукупності своїх складових був напряму імплементований з Конвенції в процесуальне законодавство. З одного боку, це свідчить про високий рівень демократизації процесу державного регулювання судового захисту особами своїх прав та інтересів, з іншого, – сприяє практичній реалізації відповідних гарантій шляхом уособлення їх в якості принципів відправлення цивільного, кримінального та іншого судочинства. Що стосується практики європейських країн, то кримінальне та цивільне законодавство багатьох з них прямо відсилає до норм Конвенції. Зокрема, така ситуація притаманна французькому, бельгійському, голландському кримінальному законодавству. Країни Східної Європи, для яких тривалий час традиційною вважалася комуністична доктрина вирішення суперечностей в судах, після проголошення курсу на демократизацію суспільно-політичних процесів взяли норми Конвенції за підґрунтя побудови майбутньої правової системи взагалі та судової системи зокрема.

Разом з тим, не дивлячись на осяжність сфери застосування норм Конвенції в європейських правових системах, Е.Л. Трегубов зауважує, що питання реалізації принципу справедливості судового розгляду справи є одним з найбільш складних і дискусійних, що викликано цілою низкою причин. Європейський суд з прав людини (далі – Європейський суд) чітко поділяє питання справедливості судового процесу і питання правильності чи хибності судового рішення. Європейський суд не вправі встановлювати, чи правильно було ухвалено рішення, однак вправі вирішити, чи був розгляд справи справедливим. Незважаючи на важливість принципу справедливості судового розгляду, Європейський суд не напрацював якихось формально визначених правил та критеріїв справедливості. В окремих рішеннях Європейського суду можна зустріти позицію, що «справедливий розгляд справи» включає в себе такі аспекти належного відправлення правосуддя, як право на доступ до правосуддя, рівність сторін, змагальний характер судового розгляду справи, обґрунтованість судового розгляду тощо [9].

Аналізуючи теоретико-методологічні засади права особи на справедливий судовий розгляд з цієї точки зору, тобто виходячи з проблематики філософсько-правового співвідношення категорій «неупередженість», «справедливість», «законність», а також «правильність судового рішення», можна прийти до висновку, що вирішення будь-яких спорів суть суб'єктивні процеси. З точки зору формально-логічного аналізу кожного конкретного судового рішення, умов його прийняття, обставин справи, що вирішується, та норм законності, тобто беручи до уваги лише набір фактичних даних, судові рішення завжди перебуватиме в межах правового поля, але в умовах безвідносності до особи чи до суб'єктивних особливостей суперечки або кримінального злочину всі рішення будуть однаковими. За таких умов арбітр у вигляді судової інстанції не потрібен, оскільки можна сформуванати набір критеріїв, які застосовуватимуться при розгляді спорів лише виходячи з перелічених вище умов. Натомість, якщо брати до уваги конкретну особу, її особистісні особливості, суб'єктивні особливості суспільних відносин, які були порушені, умови, що вплинули на поведінку осіб, та інші фактори, притаманні людській природі, то тоді співвідношення категорій «справедливість» – «правильність рішення» може і не бути тотожним, не дивлячись навіть на те, що вирішення цивільних чи кримінальних справ відбуватиметься формально в межах відповідного правового поля.

Особливу увагу слід приділити структурі права особи на справедливий судовий розгляд, що змістовно включає в себе такі компоненти:

- публічність розгляду справи;
- справедливість суддів при вирішенні справи по суті;
- розгляд справи судовими органами упродовж розумного строку;
- незалежність та неупередженість суддів в процесі розгляду справи в судовому порядку.

Розглядаючи більш детально парадигму права особи на справедливий судовий розгляд через призму правозастосовчої практики Європейського суду та практики застосування норм Конвенції в закордонних країнах, можна дійти висновку стосовно того, що в принцип публічності вкладається значно більше змісту, ніж цього потребує процедура допущення громадськості до судового розгляду справи. Публічність полягає і в обов'язковому та необмеженому доступу до рішень Європейського суду, його судової практики, а також до матеріалів справ, які виходять за межі кореляції принципів гласності, відкритості судового процесу та фіксування його технічними засобами, які притаманні вітчизняному кримінально-процесуальному та цивільно-процесуальному законодавству. Слід зазначити, що публічність, в якості принципу, окремо виділяється лише в ст. 25 КПК України, відповідно до якої прокурор, слідчий зобов'язані в межах своєї компетенції розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення (за виключенням випадків, коли кримінальне провадження може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого) або в разі надходження заяви (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення, а також вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила [2, ст. 25]. Натомість в ЦПК існує низка принципів, які деталізують собою принцип публічності і в такий спосіб розширюють можливості реалізації особою права на справедливий суд.

Разом з тим конструкція права на публічність судового розгляду неідеальна та має низку недоліків, які вимагають усунення. Зокрема, на думку С.Ф. Афанасьєва, в російській правовій системі, як власне і у вітчизняній, необхідно узгодити занадто неоднозначні правові конструкції, які передбачають транспарентність, широке застосування законодавцем оціночних категорій, які, хоча і надають ознаки гнучкості правовій системі та універсальності цивільно-процесуальній формі, але разом з тим створюють передумови для неспівставного використання суддями ситуаційного підходу під час вирішення справи по суті. Слід додати, що ця проблема притаманна всім пострадянським країнам та в більшій мірі навіть країнам класичної континентальної правової сім'ї (Німеччина, Франція, Австрія). Що ж стосується країн англосаксонського права, ситуативність підходу суддів неможлива через застосування занадто конкретних юридичних прецедентів при вирішенні тотожних справ (Великобританія, Ірландія).

Що стосується справедливості суддів при вирішенні справи, то, як зазначає В.В. Городовенко, у сучасній теорії права вона визнана необхідним елементом, сутнісною невід'ємною характеристикою правосуддя, і проявляється у таких формах: базовий елемент концепції верховенства права, що утверджує визначальну роль права у суспільному житті; принцип правосуддя, засадничий елемент будь-якої діяльності суду із розгляду й вирішення юридично значущих справ; мета і завдання процесуального законодавства; необхідний елемент змісту судового рішення, в якому відображається результат діяльності суду із захисту й відновлення порушеного або оспорюваного права, захисту інтересів суспільства від незаконних посягань; важливий критерій оцінки ефективності й легітимності в діяльності судової влади [4, с. 20-24].

Принцип розумності строків судового розгляду є одним із вихідних, засадничих принципів побудови судової системи будь-якої країни. Він відображає правову сутність процедури захисту чи відстоювання порушеного права – якомога швидше встановлення паритетності суспільних відносин та приватних інтересів, повернення до status quo. У вітчизняне правове поле цей принцип був імплементований з Конвенції та отримав своє тлумачення, а механізми його забезпечення – свій унікальний, в умовах національного процесуального законодавства, інструментарій реалізації. Принцип розумності строків міститься в ст. 157

ЦПК України та ст. 28 КПК України, причому в останній нормі законодавець навіть визначив критерії для визначення розумності строків кримінального провадження. Аналізуючи зміст даної норми, приходимо до висновку, що в основу розуміння критеріїв принципу розумності строків покладені суто суб'єктивні обставини, які жодним чином не співвідносяться із об'єктивністю судового розгляду, задекларованого в тій же Конвенції чи в тих же процесуальних кодексах України. Іншими словами, законодавець апіорі визначає можливість затягування судового розгляду кримінальних справ і навіть легітимізує її.

З цього приводу слід навести точку зору Е.Л. Трегубова, який вважає, що Європейський суд поширює вимогу щодо розумності строків не тільки на розгляд справи в суді, але й на виконання судового рішення. У справі «Будров проти Росії» Європейський суд прямо вказує, що право на звернення до суду, закріплене у ст.6 Конвенції, було б ілюзорним, якби правова система країн-учасниць Конвенції допускала, що судові рішення, яке набрало законної сили та є обов'язковим для виконання, залишалося би нечинним по відношенню до однієї зі сторін всупереч її інтересам. Тлумачення ст. 6 Конвенції у світлі принципу верховенства права вимагає більш широкого підходу, за яким формальності не можуть бути підставами для виправдання несправедливості. Отже, не можна уявити, що ст. 6 Конвенції, захищаючи право на розумний строк розгляду справи, не передбачала би захисту права на виконання судового рішення [9].

Важливе значення в контексті реалізації права на справедливий суд має критерій доступності правосуддя. Вітчизняне законодавство декларує та гарантує право на звернення до суду, а законодавець в такий спосіб розробив та затвердив горизонтальну та вертикальну структуру судових органів, виходячи з принципу територіальності та підсудності, що юрисдикція судів поширена абсолютно на всі види суспільно-політичних та соціально-економічних відносин в Україні. Викладена теза демонструє лише один з аспектів доступності правосуддя – доступність судових установ. Інший аспект – функціональний – покладає на суди обов'язок не відмовляти у розгляді справ, за винятком встановлених законом випадків. Велике значення в контексті функціональної доступності правосуддя мають судові витрати, оскільки саме розмір судових витрат є найбільшою перешкодою на шляху реалізації громадянами свого права на судовий захист

Міжнародна, як власне і вітчизняна, юридична практика не виробила одностайних критеріїв доступності правосуддя, але в рамках даного експрес-дослідження доцільно запропонувати такі показники доступності:

- наявність оптимальної, виваженої та співвідносної з економічними реаліями країни, диверсифікованої системи судових витрат;
- публічність діяльності судових органів та обізнаність населення про порядок та умови звернення до суду, розповсюдження концепції первинної правової допомоги;
- відсутність необґрунтованих та мінімізація законодавчо визначених об'єктивних перешкод для звернення до суду та захисту своїх прав;
- доступність та дієвість системи виконання судових рішень, без якої їх значення зводиться до формального декларування об'єктивних умов протікання суперечностей або визначення обставин спору, а не спрямовується на їх вирішення по суті.

У своїй практиці Європейський суд неодноразово наголошував, що право на доступ до суду, закріплене у 6 § 1 Конвенції, не є абсолютним: воно може бути піддане допустимим обмеженням, оскільки вимагає за своєю природою державного регулювання. Держави-учасниці користуються у цьому питанні певною свободою. Однак Європейський суд повинен прийняти в останній інстанції рішення щодо дотримання вимог Конвенції; він повинен переконатись у тому, що право доступу до суду не обмежується таким чином чи такою мірою, що сама суть права буде зведена нанівець. Крім того, подібне обмеження не буде відповідати ст. 6 § 1, якщо воно не переслідує легітимної мети та не існує розумної пропорційності між використаними засобами та поставленою метою. Подібна ситуація мала місце при вирішенні справи «Ханс-Адам II Ліхтенштейн проти Німеччини». Практика Європейського суду щодо України стосовно гарантій, закріплених статтею 6 § 1, знайшла своє відображення у справах, які стосуються права доступу до суду та справедливого судового розгляду. Так, у справі «Трегубенко проти України» заявник скаржився, що остаточне і обов'язкове судове рішення, винесене на його користь, було скасовано в порядку нагляду, а також що судове провадження в його справі було несправедливим. Крім того, заявник скаржився, що йому було відмовлено у доступі до суду для визначення його цивільних прав. Слід зазначити, що на час розгляду цієї справи глава 42 ЦПК України передбачала можливість перегляду остаточних і обов'язкових рішень суду в порядку нагляду. Розглянувши обставини цієї справи, Європейський суд зауважив, що, дозволяючи внесення протесту згідно з цим правилом, Верховний Суд України звів нанівець увесь судовий розгляд, що завершився прийняттям остаточного та обов'язкового рішення, і тому порушив принцип *res judicata* щодо рішення, яке, крім того, вже було частково виконано [5].

У кримінальних справах право доступу до суду не є абсолютним, однак будь-яке його обмеження має переслідувати виправдану мету (наприклад, справа «Де Жуфр де ля Прадель проти Франції»). Зокрема, на думку Європейського суду, факторами, що перешкоджають доступу до суду є [8]:

- цензура листування затриманого із захисником (Рішення у справі «Голдер проти Об'єднаного Королівства»);

- заборона конфіденційних контактів між захисником і обвинуваченим; (Рішення у справі «Кемпбел і Фелл проти Об'єднаного Королівства»);
- примус особи відмовитися від звернення до суду під загрозою її покарання (Рішення у справі «Девеєр проти Бельгії»);
- відмова обвинуваченому у праві звернутися до захисника із метою принесення позову про компенсацію за неправомірні дії тюремної адміністрації (нанесення поранення) (Рішення у справі «Голдер проти Об'єднаного Королівства»).

Аналіз цих справ показує, що право доступу до суду було порушено діями не судових, а інших органів публічної влади. Таким чином, Європейській суд пов'язує реалізацію цього права не тільки з організацією і діяльністю судів (Рішення у справі «Ейрі проти Ірландії») [8].

Висновки. Проаналізувавши викладене вище слід зробити низку висновків, зокрема стосовно того, що право на справедливий суд, яке закріплюється в Конвенції, включає в себе одразу декілька складових, які розширюють та деталізують його змісту в такий спосіб, що фактично визначають критерії відповідності функціонування національної судової системи та процесу вирішення спорів в судах загальноєвропейським стандартам. Встановлено, що вітчизняне правове поле, увібравши в себе основні принципи прозорості та законності процедури судового захисту особою своїх прав, шляхом імплементації визначальних засад права на справедливий суд з Конвенції постійно еволюціонує, а відтак трансформуються в бік дедалі ширшої демократизації концептуальні засади справедливості та неупередженості судового розгляду, доступності правосуддя та гласності й відкритої судового процесу. Міжнародно-правова та закордонна практика практичного застосування норм Конвенції, в якості норм прямої дії, демонструє важливість, всеосяжність та засадничу роль принципу справедливого судового розгляду, найвищим об'єктивним проявом чого можна вважати появу та стрімкий розвиток діяльності Європейського суду з прав людини, в якості найбільш об'єктивної судової інстанції в європейському правовому континуумі.

Список використаних джерел:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Рада Європи від 04.11.1950 [Електронний ресурс] Офіційний web-ресурс Верховної Ради України. – Режим доступу http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон № 4651-VI від 13.04.2012 [Електронний ресурс] Офіційний web-ресурс Верховної Ради України. - Режим доступу <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
3. Афанасьев С. Ф. Право на справедливое судебное разбирательство: теоретико-практическое исследование влияния Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод на российское гражданское судопроизводство: автореф. дис. д. ю. н.; специальность 12.00.15. / С. Ф. Афанасьев; [науч. конс. М. А. Викут]. – Саратов, 2010. – 66 с.
4. Городовенко В.В. Принцип справедливости судебной власти: общетеоретические аспекты / В. В. Городовенко // АДВОКАТ. – № 2 (137). – 2012. – С. 20-24.
5. Коваль І. Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини щодо України / І. Коваль [Електронний ресурс] Офіційний web-портал Міністерства юстиції України. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/7474>
6. Прокопенко О.Б. Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації: монографія / О. Б. Прокопенко. – Х.: ФІНН, 2011. – 248 с.
7. Рабцевич О.И. Право на справедливое судебное разбирательство: международное и внутригосударственное правовое регулирование / О.И. Рабцевич. – М.: Лекс-Книга, 2005. – 318 с.
8. Толочко О. Право на справедливий судовий розгляд кримінальних справ [Електронний ресурс] Інститут підготовки кадрів Академії прокуратури України / О. Толочко. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2091>
9. Трегубов Е. Л. Право на справедливий суд в практиці європейського суду з прав людини / Е. Л. Трегубов // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 358–363 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10telzpl.pdf>
10. Чукин С.Г. Проблема обоснования справедливости в современной философии права / С.Г. Чукин // История государства и права. – № 5. – 2004. – С. 10.
11. Энтин М. Справедливое судебное разбирательство по праву Совета Европы и Европейского Союза / М. Энтин // Конституционное право: Восточноевроп. обозрение. – 2003. – № 3(44). – С. 85-97.

